

кыргыздарда мурда канал деген сөз болгон эмес. Баарын арык деп эле атаган, жана арыктардын көлөмү боюнча жана аткарган кызматы боюнча түрлөргө бөлүп айткан. Мисалы: кол арык, өстөн арык [8, 132-б], чоң арык, кичине арык, уу арык, ок арык, шак арык, таш арык ж.б. Андан тышкары кадимки эле жөнөкөй арык жана эң кичинекейин жөөк деп аташкан.

Манас эпосунда деле өзөндөрдү, кээ бир дайраларды, каналдарды – арык деп атаганы буга далил. Ошол өзөндөн (Ак-Суу дарыясынан) сууну буруп алган жерди Уу-Арык деп аташкан. Ал суу, канал менен келип азыркы Төрт-Гүл суу сактагычына куят. Ошол сууну бурган жерди (Уу-арыкты) орустар келип “головной” деп айткандан кийин биз дагы орусча “головной” деп атап калдык. Уу-Арыктын жанына келип отурукташкан элди Уу-Арыктын эли же Уу-Арык (орусча Варух) айылы деп атап калдык. Мурда элдер суунун, өзөндүн жанына, булактын башына барып отурукташкан. Ошон үчүн кыргыздарда бир макал бар “Эл башы болгуча Суу башы бол” деген. Суу башы деген аталышта Лейлек районунда Суу-Башы, Булак-Башы айылдары жана Баткен районунда Суу-Башы айыл өкмөтү (аймактык бирдик), Булак-Башы айылы бар. Уу-Арыкка тажиктер кандайча келип отурукташып калаганы боюнча С.Р. Саттаровдун “Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар” китебинде кыскача маалымат берилиптир: Нурумбет бай 1817-1904-жж. жашаган Орто-Боздогу б.а. ошол өрөөндөгү эң чоң байлардын бири болгон. Орто-боздогу жерлердин көбү ага тиешелүү болгон. Капчыгай жагын (Баткен району, Ак-Сай айылдык округу, Капчыгай айылы) [9] мачайыларга (тажиктерге) убактылуу пайдаланууга берген деп жазат [6, 323-б].

Тажиктердин мачайы деп аталышынын себеби Лейлек жана Баткен райондорунун түштүк тарабындагы Туркестан кырка тоосунун Мачча ашуусунан ашып келген тажиктерди мачайылар деп аташкан. Лейлек районунун Коргон айылында дагы Мачча ашуусунан ашып келген тажиктер бар, аларды дагы мачайылар деп азыркыга чейин аташат.

Кокон кандыгы кулап орус падышачылыгы келип, андан кийин СССР мамлекети түптөлгөндөн кийин 15 республикага бөлгөндө кайсы айылда кайсы улут көп болсо ошол айылды ошол республиканын карамагына кошкон.

Жогоруда айтылгандай “Уу-Арык” айылында дагы кыргыздарга караганда тажиктер басымдуу экен деп Тажикстан Республикасына кошкон. Ушул маалыматтар бизге талашсыз далил болот жана муну азыркы муун биле жүрүүрсү керек.

Адабияттар

1. Нуров Н. Бесспорная истина: Ворух — наследие Арии и часть исторической территории Таджикистана - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://khovar.tj/rus/2021/03/besspornaya-istina-voruh-nasledie-arii-i-chast-istoricheskoy-territorii-tadzhikistana/> (дата обращения: 09.10.2022)
2. Сыдыков А.Н. Тенгрианство – народная вера // Вестник БГУ. - 2014. - №1(27). - С. 49-52.
3. Википедия – свободная энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык> Дата обращения: (09.10.2022)
4. Кыргыз совет энциклопедиясы . — Фрунзе, 1976-1980жж. - 6 томдук. - 608—670 б т.
5. Википедия – свободная энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык> Топонимика. (дата обращения: 09.10.2022)
6. Саттаров С.Р. Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар /С.Р. Саттаров. – Ош, 2012. - 407 б.
7. Манас энциклопедиясы / 2 томдук, I том. – Бишкек, 1995. – 698 б.
8. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. //Биринчи бөлүк. – Бишкек, 2015. – 799 б.
9. Википедия – свободная энциклопедия - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ky.wikipedia.org/wiki/Баткен_району (дата обращения: 11.10.2022)

УДК: 81.13

DOI 10.35254/bhu/2022.61.62

Ali Çelik,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Doktora Öğrencisi
ali.celik@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-4963-1423

İKİ SESLİ ORTAK KÖK FİLLERİN FONETİK DURUMU (DLT, KIRGIZCA, TÜRKÇE TEMELİNDE)

Özet

Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli (VK ve KV) ortak kök fiillerin fonetik durumları incelenmiştir. Ele alınan ortak kök fiiller için öncelikle Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli ortak kök fiillerin taraması yapılmış, ardından DLT (Dîvânu Lugâti 't-Türk) ile karşılaştırılarak fiillerin olup olmadığı kontrol edilmiştir. Sadece Kırg.: *ık-* Türk.: *ih-* fiili, DLT'de bulunmamaktadır.

Çalışmada ortak kök fiillerin ünsüz ve ünlü yapısındaki özelliklerine değinilmiş, herhangi bir fonetik hususiyeti olmayanlar ise ayrı başlık altında DLT temelinde sadece karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Çalışmanın belli bir sınırdan olmasına dikkat edilerek iki dildeki ortak kök fiillerin fonetik özellikleri hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur.

İlgili kelimelerin durumunu tespit etmek amacıyla “Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti 't-Türk (2014)”, “Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II (2011) ve “Türkçe Sözlük (2011)” temel alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kök fiil, Kırgızca, Türkçe, fonetik, Dîvânu Lugâti't-Türk, vokal, konsonant, Türk dilleri, değişme, karşılaştırma*

Али Челик,
Кыргыз-Түрк Манас университети

ЭКИ ТЫБЫШТАН ТУРГАН ОРТОК УҢГУ ЭТИШТЕРДИН ФОНЕТИКАЛЫК АБАЛЫ (ДЛТ, КЫРГЫЗЧА, ТҮРКЧӨ НЕГИЗИНДЕ)

Кыскача мазмуну

Кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган (ВК жана КВ) орток уңгу этиштердин фонетикалык абалы изилденген. Бул орток уңгу этиштер үчүн мурун кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган орток уңгу этиштер аныкталган. Андан кийин аныкталган орток уңгу этиштер ДЛТ (Дивану лугати 'т-түрк) менен салыштырылып, этиштердин абалы текшерилген. Кырг.: ык- түрк.: ых- этиши гана ДЛТде орун алган эмес.

Макалада орток уңгу этиштердин үндүү жана үнсүз тыбыштык өзгөрүүлөрү тууралуу маалыматтар берилген. Тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болбогондор болсо, өзүнчө группа ичинде ДЛТ негизинде салыштыруу түрүндө гана көрсөтүлгөн. Даярдалган бул макаланын темасынын белгилүү бир чекте болушуна байкалып, жыйынтыгында кээ бир далилдөөлөр айтылган.

Изилденген уңгу этиштерде негиз алынган эмгектер төмөндөгүдөй: “Кашгарлы Махмуд Дивану лугати 'т-түрк (2014)”, “Кыргыз тилинин сөздүгү I-II (2011)” жана “Түркчө сөздүк (2011)”

Түйүндүү сөздөр: *Уңгу этиш, кыргызча, түркчө, фонетика, дивану лугати 'т-түрк, вокал, консонант, түрк тилдери, өзгөрүү, салыштыруу.*

Ali Celik,
Kyrgyzstan-Turkey Manas University

PHONETIC STATUS OF DUAL VOICES COMMON ROOT VERBS (BASED ON DLT, KYRGYZ, TURKISH)

Abstract

The phonetic situations of common root verbs with two voices (VC and CV) in Kyrgyz and Turkish were examined.

For the common root verbs discussed, first of all, two-voice common root verbs in Kyrgyz and Turkish were scanned. Then, it was checked whether there were verbs by comparing them with DLT (Дивану лугати 'т-түрк). There is not only Kyrg.: ik- Turk.: ih- in DLT.

In the study, the consonant and vocal features of common root verbs are mentioned. Those that do not have any phonetic features are given under a separate heading on the basis of DLT only comparatively.

The precise boundaries of the study were taken into account. Then, some determinations were made about the phonetic features of common root verbs in both languages.

In order to determine the status of the related words, "Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (2014)", "Kyrgyz Language Dictionary I-II (2011) and "Turkish Dictionary (2011)" were taken as basis.

Key words: *Root verb, Kyrgyz, Turkish, phonetic, Dîvânu Lugâti't-Türk, vocal, consonant, Turkic languages, transformation, comparison*

Giriş

Günümüzdeki Türk dillerinden Kırgızca, Kıpçak; Türkçe, Oğuz grubu içindedir. Dil özellikleri bakımından birtakım farklılıklara da sahip olunması Kırgızca ve Türkçenin farklı gruplar içinde yer almasına ve gelişmesine neden olmuştur. Farklılıkların tespitinde artzamanlı ve eşzamanlı çalışmaların rolü büyüktür. Özellikle tarihi dönemlere ait eserlerde her iki dil için ortak noktalar tespit edilebilirken zaman ilerledikçe farklı kültürlerin etkisi, sosyolojik değişim vd. sebepler nedeniyle farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk (1072-1074), genel Türk dillerinin tarihi için önemli bir kaynaktır. Karahanlı döneminde yazılmış olup sözlükçülük tarihimizin ilk eseridir. Başlangıçtan günümüze kadar dildeki birtakım değişmeleri bu eser yardımıyla belli bir noktada takip edebilmekte ve fikirler yürütülebilmektedir.

Genel olarak kök fiilin tanımına bakılacak olursa şu tanımlar görülmektedir:

“Hiç ek almayıp, kendince anlamı olan fiil türüdür: cür-, tur-, kör-, otur...” [8. s. 175].

“Morfolojik olarak köke ve eke ayrılmayan fiillerdir: çık-, bar-, tur...” [9. s. 121].

“Sonu hiçbir zaman ekle birleşmeyip kök biçiminde kalan ve iş, hareket, durum vb. bildiren kelimelerdir.” [10. s. 88].

“Anlamsal ve yapısal olarak bölünemeyen bir ya da birkaç heceden oluşan fiillerdir: yaz-, çürü-, oku...” [11. s. 224].

“Fiil kökenli kelimenin bölünemeyen; iş, hareket, oluşları eksiz gösterebilen, sonraları ortaya çıkmamış ve çoğunlukla bir heceli olan fiillerdir: bak-, koş-, gül-, oku...” [12. s. 21-22; 13. s. 126; 14. s. 558].

Kök fiil konusunun alanı geniş ve detaylı olmasının

yanında bu çalışmanın da hacmini çok fazla genişleteceği için sadece iki sesli (VK ve KV) ortak kök filler ele alınarak birtakım tespitlerde bulunulmuştur. İki dilde ortak olan ve incelemeye alınan kök fiil sayısı 26 olup anlamca da birbirleriyle uyumludurlar. Çalışmanın sınırını baştan belirlemek ve net sonuçlara ulaşabilmek için her iki dilde iki sesli olan ortak kök fiiller DLT temelinde incelenmiştir.

Çalışmanın temel maksadı, Kırgızca ve Türkçede iki sesli ortak kök fiillerin DLT'deki durumunu fonetik özelliklere bağlı kalarak bazı sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

1. Fonetik Değişimler

1.1. Ünsüzler

İlgili kelimelerin dördü kök ünlüsünden sonra, ikisi ise kelime başında fonetik değişikliğe sahiptir.

1.1.1. DLT.: t# (t□- ~ ti- ~ te) ~ Kırg.: d# (de-) ~ Türk.: d# (de-)

EDPT'de tē- (dē-) → Orh.: tē-, Esk. Uyg.: tē-, te-, Kar.: tē-, Harz.: tē-, dē-, Kıp.: de-, Çağ.: dē-, Osm.: de- [5. s. 433-434]. Fiilin ilk şekli t-‘li olmasına rağmen Kırgızca ve Türkçede d-‘li olarak kullanılması dikkat çekicidir. Normal şartlarda t# > d# değişmesi Oğuz grubuna ait bir özellik olmasına rağmen, kimi düzensiz değişmelere sahip olan Çagatay ve Kıpçak metinlerinde de görülebilmektedir [7. s. 215-216].

1.1.2. DLT.: y# (y□-) ~ Kırg.: c# (ce-) ~ Türk.: y# (ye-)

EDPT'de yē- (?d-) → Orh.: yē-, Esk. Uyg.: yē-, Kar.: yē-, Harz.: yē-, ye-, Kıp.: ye-, ye-, yē-, Çağ.: yē-. Fonetik değişmelerle birlikte bütün devirlerde ve dillerde ortaktır [5. s. 869]. y# > c# değişmesi ilk olarak DLT'de görülür. Oğuz ve Kıpçaklar tarafından c-‘ye çevrildiği belirtilmiştir. Ayrıca y# > c# değişmesi Kırgızca düzenli olup fonetik yapısının temel özelliğinden biridir [7. s. 221].

1.1.3. DLT.: ~- ~ Kırg.: k/ (ık-) ~ Türk.: h/ (ih-)

EDPT ve DLT'de bu fiile yer verilmemiştir. Fakat yapılan taramalar neticesinde sadece Esk. Uyg.: ıg- ~ ık- < ıkur- [4. s. 85-86], EAvo.: ıx- [1. s. 1933] olarak varlığını tarihî dönemlerde korumuştur.

k/ ~ h/ değişikliğinin ilk örnekleri Manihaist ve Budist metinlerinde görülmektedir. Yer yer Kıpçak dönemi eserlerinde görülmekle birlikte Oğuzcada eski metinlere göre daha sık; fakat düzensiz olduğu görülür [7. s. 192].

1.1.4. DLT.: VηV (oηa-) ~ Kırg.: η/, VηV (oη-II, oη-III, oηo-) ~ Türk.: n/ (on-)

EDPT'de on- → Esk. Uyg.: on-, Kar.: on-, Kıp.: oη-, Osm.: oη-. Eski devirlerde on- olup orta devirlerde oη- şekline dönüşmüştür [5. s. 168]. Fiilin ilk şekli DLT'de üç sesli (VKV=oηa-) olarak görülmekte; fakat Kırgızca bazı anlamlı farklılıkları olmasına rağmen iki (VK=oη-) ve üç sesli (VKV=oηo-), Türkçede iki seslidir (VK=on-). Ayrıca η sesi günümüzde Kırgızca varlığını canlı bir şekilde sürdürürken, Türkçede kullanımdan düşmüştür. Daha çok ağızlarda görülen bir ses olmuştur.

1.1.5. DLT.: g/ ~ Kırg.: y/ ~ Türk.: ğ/

DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eĝ-

EDPT'de eg- → Esk. Uyg.: eg-, Kar.: eg-, Harz.: eĝ-, Kıp.: eg-, ey-, Çağ.: eĝ- [5. s. 99]. Özellikle eski Türkçe temelinde g/ > y/ değişmesi Kıpçak grubuna ait dillerde sık görülürken, g/ > ğ/ değişmesi de Türkçede sık görülen değişimdir [7. s. 181-182].

1.1.6. DLT.: g/ ~ Kırg.: - ~ Türk.: ğ/

DLT.: ag- ~ ağ- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: aĝ-

EDPT'de 1 a:g- → Orh.: ag-, Esk. Uyg.: ag-, Kar.: a:g-, Harz.: ag-, Kıp.: a:g-, Çağ.: ag-, Osm.: aĝ- [5. s. 77]. g/ > ğ/ değişmesi de Türkçede sık görülen değişimdir [7. s. 181-182]. Fakat Kırgızca iki ünlüye dönme hadisesi daha çok a sesinin açıklık derecesiyle ilgilidir.

1.2. Ünlüler

İlgili kelimelerin altısı kelime başında, ikisi kelime sonunda fonetik değişmelere sahiptir.

1.2.1. DLT.: #□ ~ #i ~ #e ~ Kırg.: #e ~ Türk.: #e

DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-

EDPT'de tē- (dē-) → Orh.: tē-, Esk. Uyg.: tē-, te-, Kar.: tē-, Harz.: tē-, dē-, Kıp.: de-, Çağ.: dē-, Osm.: de- [5. s. 433-434]. DLT'de fiilin yazılış şekline kaynaklanan farklı varyantlar ortaya çıkmıştır. Bu durum ele alınan fiil için anlam farkı oluşturmamaktadır [6. s. IXVI-IXIX]. Kırgızca ve Türkçede e ünlüsünde herhangi bir değişiklik yoktur.

DLT.: y□- ~ Kırg.: ce- ~ Türk.: ye-

EDPT'de yē- (?d-) → Orh.: yē-, Esk. Uyg.: yē-, Kar.: yē-, Harz.: yē-, ye-, Kıp.: ye-, ye-, yē-, Çağ.: yē-. Fonetik değişmelerle birlikte bütün devirlerde ve dillerde ortaktır [5. s. 869]. DLT'de y□- şeklinin anlamsal olarak ayırt edici bir özelliği yoktur. Metnin imlâsıyla ilgilidir [6. s. IXVI-IXIX].

1.2.2. DLT.: #a ~ Kırg.: #-, #o ~ Türk.: #-

DLT.: oηa- ~ Kırg.: oη-II, oη-III, oηo- ~ Türk.: on-

EDPT'de on- → Esk. Uyg.: on-, Kar.: on-, Kıp.: oη-, Osm.: oη-. Eski devirlerde on- olup orta devirlerde oη- şekline dönüşmüştür [5. s. 168]. Dudak uyumunun güçlü bir şekilde görüldüğü Kırgızca DLT.: oηa- > Kırg.: oηo- değişmesi olağan bir durum olarak görülmektedir (Karaağaç, 2018: 137)

1.2.3. DLT.: e# ~ Kırg.: i# ~ Türk.: e#

DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eĝ-

EDPT'de eg- → Esk. Uyg.: eg-, Kar.: eg-, Harz.: eĝ-, Kıp.: eg-, ey-, Çağ.: eĝ- [5. s. 99]. DLT ile Türkçe arasında e sesinde değişiklik yoktur; fakat Kırgızca i sesine dönüşme durumu görülür. Bu da kimi Kıpçak grubundaki diller için belirgin bir özelliktir [7. s. 138].

1.2.4. DLT.: a# ~ ā# ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: a#

DLT.: ag- ~ āg- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: aĝ-

EDPT'de 1 a:g- → Orh.: ag-, Esk. Uyg.: ag-, Kar.: a:g-, Harz.: ag-, Kıp.: a:g-, Çağ.: ag-, Osm.: aĝ- [5. s. 77]. DLT'de hem kısa a hem de uzun ā'nın olması imlâyla ilgili durumdur. Anlam olarak herhangi bir farka yol açmamaktadır [6. s. IXVI-IXIX]. Kırgızca oo- şekline dönüşmesi a sesinin g sesini yutması ve a sesinin g > ğ > y > Ø değişmesi neticesinde yuvarlaklaşmış o sesine dönüşmesi görülür.

1.2.5. DLT.: ā# ~ a# ~ Kırg.: a# ~ Türk.: a#

DLT.: āş- ~ aş- ~ Kırg.: aş-I ~ Türk.: aş-

EDPT'de 1 a:ş- → Orh.: aş-, Esk. Uyg.: as-, Kar.: a:ş-, Harz.: aş-, Kıp.: aş-, Çağ.: aş-, Osm.: aş- [5. s. 255]. DLT'de hem kısa a hem de uzun ā'nın olması imlâyla ilgili olup anlamsal bir ayrıma girmemektedir.

1.2.6. DLT.: õ# ~ Kırg.: o# ~ Türk.: o#

DLT.: õy- ~ Kırg.: oy- ~ Türk.: oy-

EDPT'de o:y- → Kar.: o:y-, Çağ.: o:y- [5. s. 266-267]. İlk sesteki uzun õ'ların kısalması hemen bütün Türk dillerinde görülürken, sadece Türkmence bu kalmıştır [7. s. 144]. DLT'de ünlünün uzun ya da kısa olması anlam olarak bir değişmeye sebep olmamıştır [6. s. IXVI-IXIX].

1.2.7. DLT.: õ# ~ õ# ~ Kırg.: õ# ~ Türk.: õ#

DLT.: õr- ~ õr- ~ Kırg.: õr- ~ Türk.: õr-

EDPT'de 2 õ:r- → DLT.: õ:r-, Kıp.: õr-, õ:r-, Çağ.: õr- [5. s. 195]. DLT'de imlâ kaynaklı olarak iki varyant görülmektedir.

2. Hiçbir Fonetik Değişikliğe Uğramayanlar

DLT, Kırgızca ve Türkçede herhangi bir fonetik değişikliğe uğramayan 17 ortak kök fiil vardır.

DLT.: aç- ~ Kırg.: aç- ~ Türk.: aç-

ЭДИТте 1 aç- → Orh.: aç-, Esk. Uyg.: aç-, Kar.: aç-, Harz.: aç-, Kıp.: aç-, Çağ.: aç-, Osm.: aç- [5. s. 18-19].

DLT.: ak- ~ Kırg.: ak- ~ Türk.: ak-

EDPT'de ak- → Orh.: ak-, Esk. Uyg.: ak-, Kar.: ak-, Harz.: ak-, Kıp.: ak-, ax- Çağ.: ak-, Osm.: ax- (sadece 14-15. yüzyıllar arasında), ak- [5. s. 77].

DLT.: al- ~ Kırg.: al- ~ Türk.: al-

EDPT'de al- → Orh.: al-, Esk. Uyg.: al-, Kar.: al-, Harz.: al-, Kıp.: al-, Çağ.: al, Osm.: al- [5. s. 124-125].

DLT.: as- ~ Kırg.: as- ~ Türk.: as-
EDPT'de as- (?a:s-) → Esk. Uyg.: as-, Kar.: a:s-, Harz.: aş-, Kıp.: aş-, as-, Çağ.: as- [5. s. 240].

DLT.: at- ~ Kırg.: at- ~ Türk.: at-
EDPT'de at- → Esk. Uyg.: at-, Kar.: at-, Harz.: at-, Kıp.: at-, Çağ.: at- [5. s. 36].

DLT.: az- ~ Kırg.: az- ~ Türk.: az-
EDPT'de a:z- → Orh.: az-, a:z-, Esk. Uyg.: az-, a:z-, Kar.: a:z-, Harz.: az-, Kıp.: az-, Çağ.: az-, Osm.: az- [5. s. 279].

DLT.: ek- ~ Kırg.: ek- ~ Türk.: ek-
EDPT'de ek- → Kar.: ek-, Harz. ek-, Kıp.: ek-, Çağ.: ek- [5. s. 100].

DLT.: em- ~ Kırg.: em- ~ Türk.: em-
EDPT'de em- → Kar.: em-, Harz.: em-, Kıp.: em-, em-, Çağ.: em- [5. s. 155].

DLT.: eş- ~ Kırg.: eş- ~ Türk.: eş-
EDPT'de 3 eş- → Kıp.: eş-, Çağ.: eş-, Osm.: eş- [5. s. 255-256].

DLT.: et- ~ Kırg.: et- ~ Türk.: et-
EDPT'de è:t- (è:d-) → Orh.: è:t-, Esk. Uyg.: è:t-, Kar.: è:t-, Harz.: è:t-, è:d-, Kıp.: et-, è:t-, Çağ.: è:t-. Bu fiilin ünsüzü kuzey batı (Oğuz) dillerinde ünlülerden önce d/ şeklindedir. Bu da ilk şekil olduğunu gösterir. Kuzey doğu dillerinde iki ses arası vdV, önemli özellikle olarak görülmez [5. s. 36-37].

DLT.: ez- ~ Kırg.: ez- ~ Türk.: ez-
EDPT'de ez- → Kar.: ez-, Kıp.: ez-, èz-, Çağ.: èz- [5. s. 279].

DLT.: iç- ~ Kırg.: iç- ~ Türk.: iç-
EDPT'de iç- → Orh.: iç-, Esk. Uyg.: iç-, Kar.: iç-, Harz.: iç-, Kıp.: iç-, iç-, Çağ.: iç- [5. s. 19].

DLT.: il- ~ Kırg.: il- ~ Türk.: il-
EDPT'de il- (?i:l-) → Esk. Uyg.: il-, Kar.: il-, Harz.: il-, Kıp.: il-, Çağ.: il-, Osm.: il- [5. s. 433-434].

DLT.: öp- ~ Kırg.: öp- ~ Türk.: öp-
EDPT'de öp- → Kar.: öp-, Harz.: öp-, Kıp.: öp-, Çağ.: öp- [5. s. 5]. 11. yüzyıldan önce yazıya geçmemesi ilginçtir. Türemiş şekilleri daha erken devirlerde ortaya çıkmıştır [5. s. 5].

DLT.: öl- ~ Kırg.: öl- ~ Türk.: öl-
EDPT'de öl- → Yen.. öl-, Orh.: öl-, Esk. Uyg.: öl-, Kar.: öl-, Harz.: öl-, Kıp.: öl-, Çağ.: öl- [5. s. 125-126].

DLT.: uç- ~ Kırg.: uç- ~ Türk.: uç-
EDPT'de uç- → Orh.: uç-, Esk. Uyg.: uç-, Kar.: uç-, Harz.: uç-, Kıp.: uç-, uç-, Çağ.: uç-, Osm.: uç- (15. yüzyılda bir defa), uç- [5. s. 19].

DLT.: ut- ~ Kırg.: ut- ~ Türk.: ut-/üt-
EDPT'de ut- → Esk. Uyg.: ut-, Kar.: ut-, Harz.: ut-, Kıp.: ut-, ut-, Çağ.: ut-, Osm.: ut-, üt-. Üt-şekli Osmanlı Türkçesine ait olup günümüzde de kullanılmaktadır [5. s. 38-39].

3. Sonuç

DLT temelinde Kırgızca ve Türkçe ortak kök filler fonetik bakımdan karşılaştırıldığında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

- Toplamda yirmi altı adet ortak kök fiil incelenmiş olup DLT temelinde bunlardan ikisi KV; yirmi dördü ise VK yapısındadır.

- Kırgızcada oo- kök fiili VV yapısında olup Türkçede bu biçim görülmez.

- Altı ortak kök fiil ünsüzler bakımından fonetik değişikliğe uğramıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %23'üne denk gelmektedir: DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-; DLT.: y□- ~ Kırg.: ce- ~ Türk.: ye-; DLT.: - ~ Kırg.: ık- ~ Türk.: ih-; DLT.: oña- ~ Kırg.: oñ-II, oñ-III, oño- ~ Türk.: on-; DLT.: eg- ~ Kırg.: iy- ~ Türk.: eğ-; DLT.: ag- ~ ağ- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: ağ-.

- Sekiz ortak kök fiil ünlüler bakımından fonetik değişikliğe uğramıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %30'una denk gelmektedir: DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-; DLT.: y□- ~ Kırg.: ce- ~ Türk.: ye-; DLT.: oña- ~ Kırg.: oñ-II, oñ-III, oño- ~ Türk.: on-; DLT.: eg- ~ Kırg.:

iy- ~ Türk.: eğ-; DLT.: ag- ~ ağ- ~ Kırg.: oo- ~ Türk.: ağ-; DLT.: aş- ~ aş- ~ Kırg.: aş-I ~ Türk.: aş-; DLT.: öy- ~ Kırg.: oy- ~ Türk.: oy-; DLT.: ör- ~ ör- ~ Kırg.: ör- ~ Türk.: ör-.

- Bir kök fiil DLT'de farklı olup Kırgızca ve Türkçede herhangi bir fonetik değişikliğe uğramamıştır: DLT.: t□- ~ ti- ~ te- ~ Kırg.: de- ~ Türk.: de-.

- On dokuz ortak kök fiil DLT ve Kırgızcada herhangi bir fonetik değişikliğe uğramamıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %73'üne denk gelmektedir: DLT.: āş- ~ aş- ~ Kırg.: aş-; DLT.: ör- ~ ör- ~ Kırg.: ör-; DLT.: aç- ~ Kırg.: aç-; DLT.: ak- ~ Kırg.: ak-; DLT.: al- ~ Kırg.: al-; DLT.: as- ~ Kırg.: as-; DLT.: at- ~ Kırg.: at-; DLT.: az- ~ Kırg.: az-; DLT.: ek- ~ Kırg.: ek-; DLT.: em- ~ Kırg.: em-; DLT.: eş- ~ Kırg.: eş-; DLT.: et- ~ Kırg.: et-; DLT.: ez- ~ Kırg.: ez-; DLT.: iç- ~ Kırg.: iç-; DLT.: il- ~ Kırg.: il-; DLT.: öp- ~ Kırg.: öp-; DLT.: öl- ~ Kırg.: öl-; DLT.: uç- ~ Kırg.: uç-; DLT.: ut- ~ Kırg.: ut-.

- On dokuz ortak kök fiil DLT ve Türkçede herhangi bir fonetik değişikliğe uğramamıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %73'üne denk gelmektedir: DLT.: āş- ~ aş- ~ Türk.: aş-; DLT.: ör- ~ ör- ~ Türk.: ör-; DLT.: aç- ~ Türk.: aç-; DLT.: ak- ~ Türk.: ak-; DLT.: al- ~ Türk.: al-; DLT.: as- ~ Türk.: as-; DLT.: at- ~ Türk.: at-; DLT.: az- ~ Türk.: az-; DLT.: ek- ~ Türk.: ek-; DLT.: em- ~ Türk.: em-; DLT.: eş- ~ Türk.: eş-; DLT.: et- ~ Türk.: et-; DLT.: ez- ~ Türk.: ez-; DLT.: iç- ~ Türk.: iç-; DLT.: il- ~ Türk.: il-; DLT.: öp- ~ Türk.: öp-; DLT.: öl- ~ Türk.: öl-; DLT.: uç- ~ Türk.: uç-; DLT.: ut- ~ Türk.: ut-/üt-

- Yirmi bir ortak kök fiil Kırgızca ve Türkçede hiçbir fonetik değişikliğe uğramamıştır. Bu da, incelenen ortak kök fiillerin %80'ine denk gelmektedir: de-, aş-, oy-, ör-, aç-, ak-, al-, as-, at-, az-, ek-, em-, eş-, et-, ez-, iç-, il-, öp-, öl-, uç-, ut-/üt-.

- DLT.: ut- ~ Kırg.: ut- tek şekil görülürken Türk.: ut-/üt- iki şekilde kullanım mevcuttur.

- Kırg.: ık- ~ Türk.: ih- kök fiili DLT'de yoktur.

- DLT.'de oña- fiili üç sesli (VKV) olup Kırg. oñ- Türk.: on- şeklinde iki sesli (VK) olarak kullanımdadır.

- DLT. ve Kırgızcada η sesinin paralellliği devam ederken, Türkçede bu ses ağızlarda yaşamaktadır.

- Hazırlanan çalışmada %80'lik oran ile toplamda yirmi bir adet ortak kök fiil, Kırgızca ve Türkçede hiçbir değişikliğe uğramamış ve DLT temelinde yaklaşık 1000 yıldır varlığını etkin olarak sürdürmektedir.

Kısaltmalar ve İşaretler

> Bir dilden diğer dile olan değişim

Kelime sonu

*# Kelime başı

*/ Kök ünlüsü sonrası

~ paralel

V*V İki ünlü arası

Çağ. Çağatayca

DLT Dîvânu Lugâti't-Türk

EAvO. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi

EDPT An Etymological. Dictionary of Pre-Thirteenth-Century

Esk. Uyg. Eski Uygurca

EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

Harz. Harezmece

K Konsonant

Kar. Karahanlıca

Kıp. Kıpçakça

Kırg. Kırgızca

Orh. Orhun (Kök Türkçe)

Osm. Osmanlı Türkçesi

Türk. Türkçe

V Vokal

Yen. Yenisey (Eski Kırgızca)

КАУНАКЧА

1. (1995) *Tarama Sözlüğü-III (E-I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

2. (2011) *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*. Bişkek: Avrasya Press.

3. (2011) *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

4. Caferoğlu, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

5. Clouston, Sir G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

6. Ercilasun, A.B.-Akkoyunlu, Z. (2014) *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti 'l-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

7. Karaağaç, G. (2018) *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.

8. Cakırov, I.-Turusbekov, S.- Mayrıkov, D. (1955) *Kırgız Tilinin Grammatikası. 1. Bölük*. Frunze: Kırgızokuumambas.

9. Dıykanov, K.-Kudaybergenov, C. (1957) *Kırgız Tilinin Morfologiyası (Kol Cazma Ukugunda)*. Frunze: _____.

10. (1958) *Azırkı Kırgız Adabiy Tili (2. Bölüm)* Frunze: Kırgızokuumambas.

11. Ediskun H. (1988). *Türk Dilbilgisi. Ses Bilgisi-Biçim Bilgisi-Cümle Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

12. Çotuksöken, Y. (1991) *Türkçe'de Ekler-Kökler-Gövdeler*. İstanbul: Cem Yayınevi.

13. İmer, K.-Kocaman, A.-Özsoy, A.S. (2011) *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

14. Gülensoy, T. (2015) *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

УДК: 81.13

DOI 10.35254/bhu/2022.61.66

Ali Çelik,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Doktora Öğrencisi
ali.celik@manas.edu.kg
Orcid: 0000-0002-4963-1423

**İKİ SESLİ ORTAK KÖK FİLLERDE ANLAM PARALELLİKLERİ
(MUKADDİMETÜ'L-EDEB, KIRGIZCA VE TÜRKÇE TEMELİNDE)**

Özet

Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli (VK ve KV) ortak kök fiillerin Mukaddimetü'l-Edeb (=MKE)'deki anlam paralellikleri incelenmiştir.

Ele alınan ortak kök fiiller için öncelikle Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli ortak kök fiillerin taraması yapılmış, ardından MKE ile karşılaştırılarak anlam paralellikleri incelenmiştir.

Çalışmada ortak kök fiillerin anlamları verilirken MKE'deki anlam, metinde geçen cümle ve günümüz Türkçesine aktarması da verilmiştir. Ardından Kırgızca ve Türkçede sadece paralel ya da yakın anlam varsa gösterilmiştir. İlgisi olmayan anlamlar çalışmaya eklenmemiştir. Çalışmanın belli bir sınırdan olmasına dikkat edilerek iki dildeki ortak kök fiillerin anlam özellikleri hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur.

İlgili kelimelerin anlamsal durumlarını incelemek amacıyla “Mukaddimetü'l-Edeb (1993)”, “Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II (2011) ve “Türkçe Sözlük (2011)” temel alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kök fiil, Kırgızca, Türkçe, anlam, Mukaddimetü'l-Edeb, paralellik, Harezmi, Türk dilleri, değişme, karşılaştırma.

Али Челик,

Кыргыз-Түрк Манас университети

**ЭКИ ТЫБЫШТАН ТУРГАН ОРТОК УҢГУ ЭТИШТЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК
ПАРАЛЛЕЛДИКТЕРИ
(МУКАДДИМЕТУ'Л-ЭДЕБ, КЫРГЫЗЧА ЖАНА ТҮРКЧӨ НЕГИЗИНДЕ)**

Кыскача мазмуну

Кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган (VK жана KV) орток уңгу этиштердин “Мукаддиметү'л-эдеб” (=MKE) аттуу эмгектеги орток уңгу этиштердин семантикалык параллелдиктери изилденген.

Изилдене турган орток уңгу этиштер үчүн адегенде кыргыз жана түрк тилиндеги эки тыбыштан турган орток уңгу этиштер топтолгон. Андан кийин MKE менен салыштырылып семантикалык параллелдиктери изилденген.

Даярдалган макалада орток уңгу этиштердин маанилери берилип жатканда MKEдеги маани, оригинал тексттеги сүйлөм жана азыркы учурдагы түрк тилине котормосу да кошулган. Андан